

A virág-torkú asszony

Faragó Laurával beszélget Mányoki Endre

■ „Faragó Laura, ez a virág-torkú asszony énekével nekem mindig olyan volt, mintha egy gótikus katedrális kőcsipke-tornyában, a hideg kőcsőben egy fehér galamb száll, verdesve vérző szárnytollával a szárnyverdesés-hang, a lázas szívhang lüktetése emelkedik egyre feljebb, a végtelen felé, de az ablaktalan vak toronyból nincs kiszabadulás. Feledhetetlen ősi rabság ez, mégis mindenható és örök.” (Juhász Ferenc)

„Ha igaz a lét gravitációjának Tamási Áron-féle törvénye: a magyar néphagyománynak is valahol otthon kell lennie a világok szívérványában még ma is, amikor az élet megváltozott díszletei és szokásai úgy elrugaszkodnak mindentől, ami régi.” (Lászlóffy Aladár)

Egy ilyen gazdag életről gondolkodván, mi más is érdekelhetné jobban a kérdezőt, mint az emberi létezésnek azok az egymásba érő tömbjei, melyekből a késztetések fakadnak, és amelyeket a belőlük származó energiák táplálnak? Beágyazódásokról fogom Faragó Laurát faggatni: családról és történelemről, népdalról és zenéről, iskoláról és jövőről, beszélgetéseiről és riportjairól, a kultúra, a művészet oszthatató, de bonthatatlan egészéről – kevés szóval, inkább csak elindítandó a művészt egy-egy „belső útra”, „beljebb vonulásra”, „amelyet nem a kényszer, nem a munka és a megfelelés irányít, hanem a rendteremtés”.

Angolul a 'beágyazódás' (impregnating) megtermékenyülést és megtermékenyítést, telítést, telítődést és átítatást is jelent. A családod története: maga a huszadik század. Mivel töltöttél föl az öröklött és a megélt múltadból?

Családunkról Szombathy Gyula Élő kövek II. című könyvében jelent meg Faragó Zoltán és nagy családja címmel egy hosszabb írás, amelyből szó szerint kell idéznem, mert az író a történelmi múltra építkezve mutatja be közvetlen felmenőimet:

„A XVII – XVIII. században egy országosan ismert család élt Pécelen: a Ráday család. Ráday Pál, a nagy-

ságos fejedelem, II. Rákóczi Ferenc »külügyminisztere«, később a Református Egyház egyetemes főkurátora (gondnoka) volt. Fia – Ráday Gedeon – nagy értékű könyvtárat gyűjtött össze, amit a Református Egyháznak adományozott. Kastélyuk Pécelen épült. E híres család mellett egy másik XX. századi péceli »nagy« családot szeretnék most bemutatni, amelyik 11 gyermeket nevelt fel tisztességben, Istenhitben, sok munkával, örömben és hálaadással. Az édesapa – Faragó Zoltán – Pécelen született 1909-ben, ősrégi erdélyi református nemesi családból. Miután Közigazgatási Akadémiát végzett, falusi jegyző lett belőle. Felesége – Vincze Gabriella – édesapja somogyi református esperes volt. Miután tanítói oklevelet szerzett, Pécelre került tanítani. A jegyző és tanítónő házassága idején 13 gyermekük született, akik közül 11-et nemcsak felneveltek, hanem 10 gyermeknek diplomát is tudtak adni. (Két ikerbaba nem sokkal születésük után meghalt.) Valamennyi gyermekük kitűnő tanuló volt. Amikor az édesapát kérdezték, hogyan tanulnak gyermekei, így válaszolt: »Sajnos, hál' Istennek jól.« Mivel jól tanultak, ezért küldte őket felsőbb iskolákba, ami anyagilag nem volt könnyű. A legidősebb gyermek egyetemi továbbtanulásáról 1958-ban kellett döntenet, amikor már 10 gyermekről kellett a szülőknek gondoskodni. [...] Az édesapa gyermekeinek esténként bibliórát tartott, aminek a végén hangosan imádkoztak. A gyülekezetben az asszonyoknak az édesanya kézimunkaórákat szervezett, ahol fáslikat horgoltak az afrikai leprások számára. A gyülekezetben a betegeknek ebédet vitt...”

Folytathatnám édesanyám „istenhordozó” lelkületét hosszasan, de nem teszem: egyetlen egy dolgot azonban muszáj megemlítenem: halála előtt legnagyobb gondja a cigányság hittérítése volt! „Gyermekeim! Kéves csupán az iskola! Ha senki nem tanítja meg nekik a Tízparancsolatot, önmagában nem sokat ér az oktatás!” „Testámentuma” 1983-ban hangzott el, a halálos ágyán.

Édesapám sorsáról pedig röviden annyit, hogy 1948-ban kirúgták Szadán a főjegyzői állásából – mint az előző rendszer értelmiségi káderét –, és téglagyári munkásként kereste meg számunkra a betevő falatot hol Nagykanizsán, hol a Kőbányai Téglá-, majd Porcelángyárban. Elhurcolták Kistarcsára, elvitték a Buda-déli internálótáborba, ahol begyulladt sebeit diakonissza keresztmám ápolgatta titokban, cserélgetve a kötést a táborkerítésen kidugott lábszárán.

Kérdezem mai fejjel: ki kért ezért az évtizedekig tartó pokoli sorsért tőlük bocsánatot?

1956-ban a vasútállomással szemben lévő házunk belővét kapott, s a tetőnk egy része kigyulladt. Mi, gyerekek, lent a pincében összebújva, éhesen vártuk a padlásról lehozott ételmezt, melyet édesapánk mentett ki a tűzből.

Emlékezetemben őrzöm drága szüleimet, nagyszüleimet s Ravasz László református püspök gyönyörű szónoiki gyászbeszédének szövegét, amelyet Vincze Elek nagyapánk temetésén olvasott föl búcsúzásképpen. A főnről kapott erőt ránk is átsugározták szüleink – a hullámvölgyeket ezért, ha nehezen is, de mindig átvészeltük!

A népdal révén ismert meg Magyarország és a világ. Később sok más zenei műfajban is maradandót alkottál. A népdal-hagyomány birtokba vétele volt a „belépési pontod” a zene univerzumába? Ebből a mikrokozmoszból indultál el a zene egyéb csillagképei felé?

Nálam fordítva történt minden. Először a klasszikus zenével találkoztam – nagynéném, Faragó Emma néni (aki a régi világban még Párizsban tanulhatott zongorajátékot és zeneszerzést) tanította minden testvéremet zongorázni. A kórusműveket pedig – a péceli Szemere Pál Általános Iskolában – Zalatnay Ernőnéől tanultuk, s az otthoni családi énekarunk is kitűnően működött, különösen karácsonykor és egyéb sátoros ünnepeken. Gyermekkori szórakozásom tehát a komolyzene volt. Zsoltáros édesanyám pedig megszervezte, hogy az ismertebb genfi dallamokból a szomszéd utcánkban lakó Bakonyi Árpád zeneszerző többszólamú családi kórusműveket írjon – csak nekünk! Gimnázium akkor még nem volt Pécelen, így Cinkotára kerültem (a mai Szerb Antal) gimnáziumba, ahol a kerület akkori legjobb kórusa működött Anker Antal karnagy vezetésével. Mondanom sem kell, milyen élmény volt nekem, tizenhét éves diáklánynak, amikor egy Britten-kórusmű szólóját énekelhettem a kórusal, s a zongorakísérőnk a karnagyunk barátja, Czigány György volt.

A gimnáziumból egyenes út vezetett Szegedre, a Tanárképző Főiskola magyar–ének–zene szakára. A „nagy dolgozó”, a sorsfordítók az életemben itt történtek, Szegeden.

Gábor Éva magánének-tanárnőm Lajtha László mellett dolgozott korábban, mint népdal-lejegyző (csak halála után tudtam meg róla, hogy apáca volt), s zeneileg belém plántált minden elérhető, amit csak lehetett. Tőle kaptam első népdalkönyvemet is, Faragó József – Jagamas János kötetét, a Moldvai Csángó Népdalok és Népdaladákat. Tanárnőm Kézdivásárhelyről települt át, Budapesten pedig Domokos Pál Péter és Erdélyi Zsuzsanna személyes munkatársa volt...

Gábor Éva tudtomon kívül nevezett be az első televíziós „Röpülj, páva!” népdalversenyre, ahol a nagydíjat, Segesdy György pávaszobrát kaptam – és ajándékba egy olyan ismertséget, amely kiindulópont volt művészi pályámon. Szegeden működött Kardos Pál híres kórusa is, melynek oszlopos tagjaként bejártam a fél világot – így juthattam el Angliába, Middlesbrough-ba, egy nemzetközi népdalversenyre, ahol I. díjat nyertem. Ez a nagydíj pedig tovább segítette tanulmányaimat: megvehettem első néprajzi gyűjtésemhez azt a magnetofont, amellyel bejártam Tolnát-Baranyát.

Szaktervezőként a Baranyában élő moldvai csángók hit- és dallamvilágából írtam, amely tavaly, 2014-ben, több mint negyvenévi késéssel a Magyar Napló kiadásában került az olvasókhoz *Szép illatja száll a víg szívemre* címmel. Az áttelepült moldvai csángók népdalait a könyv CD-melléklete őrzi.

Nagy lépés volt életemben – nem is lépés, hanem repülés! – énekesi tanulmányutam Berlinben, ahol Dagmar Freiwald-Lange professzorasszony tanítványa lehettem mint dal- és oratóriuménekes. Dalénekesi tudásomat itthon Bartók és Kodály, valamint Lajtha László és Dohnányi Ernő népdalfeldolgozásaiban kamatoztattam, valamint a régi magyar dalirodalom tolmácsolásában. Modern zongorakíséretes dalokat is énekeltem; többek között én mutattam be Veress Sándor teljes József Attila-dalciklusát, amely nehézségi foka miatt nemigen népszerű – de annál csodálatosabb!

És a József Attila-dalokkal megérkeztem ismét az irodalomhoz – a vershez –, amely a magyar népdalnak is tápláló ereje – különösen a balladák.

Nem szeretem, amikor a népdalt önmagában zenei (akár szolfézs-) példatárnak tekintik. A magyar népköltészet olyan egész, amelyben nem választható szét a dal a szövegtől.

Mennyit harcoltunk a Magyar Televízióban a médiával 1970-ben, az első „Röpülj, páva!” népdalversenyen! Budai Ilona, Ferencz Éva, Faragó Laura – mi voltunk azok a megátalkodottak, akik nem voltak hajlandók a népdalokat – az akkor kötelező – zenekari kísérettel

énekelni. Ez a bátorság (melyet egyes-egyedül kitűnő tanárainknak, a fent említett Kardos Pálnak és Gábor Évának köszönhetek) akkora lökést adott a magyar népdal népszerűsítésének, amely magával a csodával határos. A táncházmozgalom is ebből a kis csapatból indult el, hiszen Halmos Béla és Sebő Ferenc szereplőtársaink voltak ezen a népdalversenyen.

Őrzök egy dedikált Kodály Zoltán: *A magyar népzene* című kötetet, amelybe a példatár szerkesztője, Vargyas Lajos a következőt jegyezte: „Faragó Laurának, aki legalább annyit használt a népdal ügyének, mint ez a könyv. Bp., 1973. VII. 7., Vargyas Lajos”

Az Országos Filharmónia énekes szólistája voltam közel húsz éven át. Hivatásom abból állt, hogy J. S. Bach dalaival egyidejűleg énekeltem Mozartot, Bartókot és népdalt a nagyközönségnek – és a mai napig ezt teszem! –, hogy érezzék és hallják Bartók igazát: „... hiszen a népköltészet egy-egy miniatűr példánya is egyenrangú a legnagyobb műremekekkel.”

Hosszú éveken át tanítottál általános és középiskolákban, többek között a Lónyay utcai Református Gimnáziumban. Növendékeid számos díjat nyertek fővárosi és országos népdalversenyeken. A tanítás – ezt gyakran elfelejtjük – tanulás is, ám végtére: befektetés és – hogy a beszélgetésünket elindító fogalomnál maradjak – beágyazódás a jövőbe. Áthagyományozódás – csúnya szó, de kifejezi a lényegét. Valóban ennyire fontos volt számodra a tanári munka?

A tanítás számomra művészeti tevékenység. Mészöly Dezsőtől hallottam a Lyukasóra című televíziós műsorban – melynek több mint tíz éven át aktív közreműködője voltam –, hogy „a művészet legnagyobb ellensége az unalom”. A tanításra is ez vonatkozik. Több mint húsz éven át próbáltam pódiumi tapasztalataimat fölvenni a katedrara is. Legfontosabb elvem, hogy minden órám az élményszerűség és a kreativitás kerüljön a középpontba.

A „kreatív” – latin kifejezés, amely alkotót, teremtőt jelent. Civilizált világunkban kettészakadt a társadalom: gyártókra és fogyasztókra. A gépek végzik helyettünk a dolgokat, így a teremtésből, a mindennapos alkotásból lassan kiszorul maga az ember. Pedig Isten saját képmására alkotott bennünket. Nagy bűn, ha gépekké válunk!

Szerencsém volt, hogy népes családban nőttem fel. „Az ember csorba egyedül” – mondták mifelénk, és én azóta is nagyobb közösségben érzem igazán elememben magam. Ezért szeretem a tanítást is: közösséget teremthetek.

A közösség pedig az a „jó föld”, amelyben megteremhet a dal, a játék, a mese. Az érdekesebb eseményekből pedig megszülehetnek a történetek, amelyek tovább színeződve, szájról-szájra csiszolódva idővel a szellemi alkotómű-

vészet termő fáivá nőhetnek! Hogy a tanár is – hasonlóan a Teremtőhöz – „gyönyörködhesse a hetedik napon”.

Hajdanán – az elektronika és az iparosodás megjelenése előtt – maguk a hétköznapiak (vagy ahogyan a csángók említik: „méhesnapok”) is fantáziát igénylő, megfigyélésen alapuló, szintetizáló, alkotó napok voltak, hiszen a paraszti munka, amely a legfontosabbat, a létfenntartást szolgálta, összhangban működött a természettel; nem lehetett az embernek az Istennel – csángóul szólva – „pogocsálni” (tréfálni).

Ha már léteznünk ebben a globalizált világban adatott, ahol a munka már nem alkotás, és a munkás is csupán egy nyomorult csavar az irányított gépezetben, törekedjünk tudatosan a kreativitásra! Legalábbis ott, ahol még lehet. A művészeteken kívül vajon hol van még lehetősége az embernek a teremtésre? A tanításban és a játékban mindenképpen. Én a tanításban mindig is a játékra helyeztem a legnagyobb hangsúlyt. Mondok egy példát: amikor Mikulás napján nem bírtam a gyerekeket a fűzet mellé láncolni, a következő feladatot kapták: írjanak saját szöveget egy már korábban megtanult népdalra:

„Este van már a faluban, s haza kéne menni. / Attól félek, a legények meg akarnak verni! / Ne bántsatok, jó pajtásim, nem vagyok az oka: / Szeretek egy barna kislányt, nem tehetek róla.” Óra végén begyűjtöttem a „dolgozatokat”, azóta is gyakran idézek belőlük:

„Unalmas már ez a sulis, haza kéne menni. / Attól tartok, a tanárok észre fogják venni! / Falazatok osztálytársim, nem vagyok az oka: / Unom már a matekórát, nem tehetek róla!”

Vagy egy másikat, amelybe már az andrásfalvai bukovinai székelyek is beírattak:

„Sötét van már az utcában, le kéne feküdni! / Csak az énektanárnőmnek ne kéne tanulni! / De kell, mert ő számon kéri, feletet belőle: / Andrásfalvi népdalcsoport kell tanulni tőle!”

És egy, a téli szünidőt váró életkép:

„Vakáció idejében sokat hógolyózunk. / Az a baj, hogy mindig lefagy: kezünk, karunk, lábunk! / Sok jó dolog van azért a téli szünidőben: / Együtt van az egész család ebben a két hétben!”

Néphagyomány-ismeretet is tanítottam a Károli Gáspár Református Egyetemen – fakultatív tantárgyként, amire hálás szívvel gondolok: felnőtteket tanítani a legszébb dolog a világon! Gyökereink címmel hallgatóság személyes dolgozatokat írtak a kurzus végén – amelyekből én is tanultam! Az egyiket a következőképpen fejezte be növendékem:

„... a tanárképzésben résztvevők kapjanak kellő felkészültséget arra nézve, hogy ha elhagyják az egyetemet

vagy főiskolát, megfelelően tudják irányítani a gyermekek magyarságtudatának formálását. Ezért nagyon hasznosnak tartom az egyetemünkön működő Magyar néphagyomány-ismeret című speciálkollégiumot, amely [...] később is felhasználható anyaggal látja el az óra hallgatóit. Jó volna, ha minden tanárképzéssel foglalkozó egyetemen és főiskolán lehetővé tennék egy ilyen tantárgy tanulását. Ha a jövőben sikerül ezeket a lépcsőfokokat megvalósítani [...], akkor kevésbé fog fennállni annak a veszélye, hogy kultúránk, szokásaink, anyanyelvünk európaiasodjon.”

Egy személyesebb vallomást is megőriztem az év végi beszámolókból:

„Én is erre kívánok törekedni, ebben pedig nagy segítségemre volt a Magyar néphagyomány-ismeret nevű kurzus, Faragó Laura vezetésével. Az órán elsajátított és felelevenített népdalok örömet szereztek számomra, és remélem, hogy ezt a tudást és szellemiséget majd én is átadhatom pályafutásom során, egyrészt tanítványaimnak, másrészt gyermekeimnek.”

„Szeretném, ha művészbárataim megosztanák velünk múltba vezető útjaikat” – írtad néhány hónapja a Belső út, Beszélgetés Somogy megyei művészekkel című riportorozatot bevezetőjében. Ám korábban a Magyar Katolikus Rádióban és a Bartók csatornáján is sorozatosan beszélgetél már irodalomirokkal, művészekkel. A népdal, a zene ezúttal is a honfoglalást szolgálta, és beágyazódásra készlet olvasót, hallgatót egyaránt a művészet más univerzumaiba. Mindig, mindenhol a „belső középpont” felé – egyén és közösség számára tehát ugyanaz a program?

Szülőföldem – zengő anyanyelvem kötetem második kiadása idén, a 2015-ös Könyvhéten jelent meg a Napkút Kiadónál. A riportkönyv harminchat beszélgetést tartalmaz. A gyűjtemény érdekessége, hogy utolsó kérdésem az írók kedvenc népdalára vonatkozott, s ezek meg is hallgathatók a CD-mellékletben. A riportok 1999-ben, az új ezredév hajnalán kezdődtek és 2002-ben fejeződtek be. Harminchat író után megálltam. Kedves nekem ez a szám, mert egy szépséges népdal szövegét idézi: „Meggzóalt már a faluban a harang, / Húzza harminchat vadgalamb”. Nem volt véletlen a könyvben a költők kiválasztása sem, de ennek csak utólag ébredtem tudatára: ugyanis a parasztság értékrendje tükröződik bennük, ahol együtt a szokásrend, a természet ritmusa, a munka, az erkölcs. És akikkel beszélgettem, szinte mindegyiküknél a gondolkodást ezek a tényezők alakították. Ilyen válaszokat nem kaphattam volna a más tekintetben zseniális szerzőktől, Babitstól és Kosztolányitól sem. A városi ember gyökerei egészen máshonnan táplálkoznak – mondhatnám őket poeta doctusnak –, ők a világműveltség kimagasló tornyai. Az általam megszö-

laltatott költők számára azonban a népköltészet evidencia, különösen Bartók és Kodály munkássága után. Ebben a könyvben meghatározások egész sorozata született a népdal fontosságáról, amelyből nemzedékek meríthetnek.

Tornai József gondolatát mindig idézem: „Én azt hiszem, hogy az emberiség akkor kezdett rossz irányba fordulni, amikor nem énekelt, nem táncolt és nem költött énekeket magának. Tehát az a nép, amelyik már nem ismeri a népdalait, akármennyire civilizált is – mert versemből (*Ha nem volna népdal*) is kiderült, hogy nagyon civilizált világot képzelek a katasztrófa fölé –, fokozatosan elszakad önmagától, a földjétől, a hagyományaitól. A népdal hihetetlenül mély réteg, mondhatnám nyugodtan, hogy pszichológiai réteg – igaz, hagyományt szoktak mondani, pedig pszichológiai rétegeket is jelent. Én megfigyeltem, hogy azok az emberek, akik nem tudnak népdalt énekelni, távol vannak még a társaiktól is.”

A nemrég elhunyt kolozsvári költő – sajnos öccse, Csaba is most libbent fel az „égi mezőkre” –, Lászlóffy Aladár így nyilatkozik: „A mi népünk attól, hogy határok szelik, osztják szét szálláshelyeit, még egyáltalán nem cserepeiben érzékeli a maga művészetét, de igenis domború hasú, vidám színű csöcsökancsóként áll az asztalunkon, s nem holmi múzeumi polcon. Még a mindennapjaink része, tartozéka. Az emberiség – így a magyarság döntő része is – még egyáltalán nem valami elvont tudományos-fantasztikus jövő steril elitségét éli, és megmaradásának döntő tényezője marad a kultúrája. A folyamatok végén úgyszólván ebben fejeződik ki, hogy megmaradtunk. Ma, amikor éppen azt akarják elhíttetni, hogy egyedül a mienk társtalan, vidékies, érdemtelen, nagyon erősen érezni érdemes, hogy a mi zengő anyanyelvünk éppúgy az idők végtelenjéből jön velünk, és bársonyos, nagy meleg árnyalatok hordozóivá csiszolódott, mint bárkié bárhol a világon.”

Mezei András költő, aki büszkeséggel említette, hogy a *Szól a kakas már...* kezdetű régi magyar virágéneket a haszid közösség zsoltárként éneklé (ugyanis Taub Eizik Izsák nagyállói csodarabbi kedves éneke volt, aki egy pásztorfiútól tanulta a dalt), a magyar nyelvről kérdésemre – valóban veszélyeztetett helyzetben van-e a magyar nyelv az úgynevezett globalizációs folyamatok s a vele együtt uralkodó „korunk világnyelve”, az angol tárhódítása miatt – így válaszolt: „Nem egyszerűen nyelv, de anyanyelv, az a mi arcunk, s arc nélküli nép nem maradhat fenn.”

Az anyanyelv a gondolkodást is meghatározza. Erős hatásáról egy vidám történet is olvasható a könyvben. Makkai Ádám költő (a Chicagóban, 1996-ban kiadott *A csodaszarvas nyomában* versantológia szerkesztője) mesélte:

„Szüleim borzasztó elfoglalt emberek voltak, és fölvetek egy osztrák nőt, hogy pesztonkázzon..., akivel szemben én rettenetes ellenállást tanúsítottam. Állítólag két- és hároméves korom között ráztam a gyerekágyat, és azt üvöltöttem, hogy nem akarok németül aludni. Körülbelül hatéves koromban Kodolányi János egyszer telefonált, anyámat kereste, és mesélik, hogy a következőképpen válaszoltam: »én fát yok a gyerek az anyukától«. Erre Kodolányi azonnal föl hívta anyámat, és azt mondta, szegény és gyalázat, hogy az *Anyanyelve magyar* szerzőjének, Ignác Rózsának a gyereke így beszél magyarul! Hát nem sülyed el? Hogy lehet ilyet csinálni?! Anyám erre rettenetesen megriadt, kirohant a városba, megvette Benedek Elek *Magyar mese- és mondavilágának* mind a tíz kötetét és hazahozta. Attól kezdve minden este egy teljes órán át székely tájszóval olvasta nekem a magyar mese- és mondavilágot. A történet úgy folytatódott, hogy körülbelül nyolc hónap múlva jön a postás, én nyitok ajtót, s anyám a következőt hallja: »Hát te meg hun jársz itt, ahol a madár se jár?«

De a történetek és példázatok helyett maga a vers a legjobb magyarázat a paraszti gondolkodás tetten érhetőségére: Nagy László szinte gyermekfejjel írt, eldugott kockás füzetében már ez olvasható:

„Dől a holdfény lobogósan / mint lángliszt a gőzmalomban / minden csillag csipkés kerék / tündököl a végtelenség” (*A gyöngykakas felrikoltoz*). Szintén fiatalon írt vers a paraszti származású Nagy Gáspár tollából: „Katapultos számráhaton / röptés szavad ki a kertből / ezért a mákszemnyi kincsért / lopd el szíved Názáretből!” (*Lopd el!*)

A beszélgetések után, nyugodtan mondhatom, meg erősödtek a gyökereim, és erőt adtak ahhoz, hogy akár egy négyesoros, egyszerű népdalt is úgy énekeljek el a pódiumon, mintha a föld mélyén megbújít gyémántrögöt mutatnék. Engem erősítenek a versek, és egy-egy szép költemény hozzájárul ahhoz, hogy szárnyaljon lelkemben a magyar népdal. Juhász Ferenc *Himnusz-tördék* című verse például ilyen kincs: „Emeld föl fejedet / büszke nép! // Viseld a világ / szegényét! // Emelkedj magasba / kis haza, // te, elnyomatás / iszonya! // Emeld föl szívedet / nemzetem: // lángoljon a világ/egyetem!”

„A szépség, a tisztaság, a kultúra pódiumán valahányszor kigyúl az a páratlan sugárzás, felizzik az ívfény, amikor az ő hangja mutatja fel nekünk ezt a hangokban aranyló, gyönyörű múltat” – idézem Lászlóffy Aladár rólad írt mondatát. Az egész tehát, ami felé mindig is törekedtél, téged is befogad. A beágyazódás így teljes: a kultúra, a művészet osztható, de bonthatalan egészében.

Németh Lászlót, utolsó polihistoraink egyikét idézem, aki a szellem emberéről érdekes meghatározást közölt *A minőség forradalma* című tanulmánykötetében:

„A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősségérzetét. Szívesen foglalkozik a részletekkel, de az egész felől száll feljűk, s egy még nagyobb egész felé tör rajtuk át utat. [...] Éveket áldoz egy speciális feladatra, de maga nem lehet specialista. Lehet különös képzettsége, de a képzettségénél fontosabb »általános műveltsége«, ahol az általános nem sokfélé, hanem összegyűjtőt jelent.”

Engem is mindig a nagyobb összefüggések érdekeltek – hiszen főiskolás korom kedves olvasmányai közé tartoztak *Bartók Béla levelei* vagy Kodály Zoltán *Visszatekintés* című munkája avagy Weöres Sándor *A teljesség felé* című könyve. Felnőtt korom legszebb könyveinek egyike Márai Sándor *Napló, 1945*, a későbbiekben: *Ami a naplóból kimaradt* vagy az utóbbi időben megjelent Móricz Zsigmond: *Naplók* kötetei. Hogy mivel magyarázható részemről az összefüggések iránti fogékonyság? Talán abból a sorsból, „amely nekem adatott”. Egy nagy család középső láncszeme lehettem: öt nagyobb és öt kisebb testvér között nőttem föl, hallgattam a nagyobb egyetemista nővéreimet, s magyarázhattam a kisebbeknek. Mikor drága fuvolista húgom, Klárka temetése után megkérdeztem orvosunkat, hogy mitől lehet rákbetegséget kapni – az vitte el ugyanis szegényt, a háromgyermekes édesanyát –, az orvos azt válaszolta: „Ez genetika és sors”!

Sokat gondolkodom azóta is a tömör válaszon. Nemcsak a betegsége, hanem az egészsége is – sőt, a kérdésedre is – vonatkoztatható, ami a művészet oszthatatlan egészét illeti. A választ is így látom ma már: református lelkészek és tanítók generációi után megszületni egy tizenegy gyermekes családban – ez valóban „genetika és sors”, amely a nagyobb összefüggések keresésére predesztinál.